

**Hanefî İlmihâlinde Mâtürîdî Kelâmı: Yahyâ b. Ebî
Bekr el-Hanefî'nin Muhtasar fî beyâni'l- i'tikâd'ı
Bağlamında İman Nazariyesi**

Al-Mâtürîdî Theology in the Hanafî Catechism: The Theory of
Faith in the Context of Yahyâ b. Abî Bakr Al-Khanafî's Muhtasar fî
beyâni al-i'tikâd

Samet KARAHÜSEYİN

Dr. Öğr. Üyesi., Giresun Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim
Dalı

Asst. Prof., Ordu University, Faculty of Theology, Department of Kalam,
Giresun/Türkiye

s_karahuseyin@outlook.com

ORCID: 0000-0001-5614 9822

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Ağustos/August 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 30 Aralık/December 2025

DOI: [10.53683/gifad.1766547](https://doi.org/10.53683/gifad.1766547)

Atıf / Citation: Karahüseyin, Samet. "Hanefî İlmihâlinde Mâtürîdî Kelâmı: Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin Muhtasar fî beyâni'l- i'tikâd'ı Bağlamında İman Nazariyesi/ Al-Mâtürîdî Theology in the Hanafî Catechism: The Theory of Faith in the Context of Yahyâ b. Abî Bakr Al-Khanafî's Muhtasar fî beyâni al-i'tikâd". *Gıfad: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / The Journal of Gümüşhane University Faculty of Theology*, 15/29 (Ocak/January 2026/1): 441-470

İntihal: Bu makale özel bir yazılım ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by special software. No plagiarism was detected.

Web: <http://dergipark.gov.tr/tr/pub/gifad> **Mail:** ilahiyatdergi@gumushane.edu.tr

Copyright© Published by Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Gümüşhane University, Faculty of Theology, Gümüşhane, 29000 Türkiye. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Modern dönemin düşünce tarihi literatüründe yerli ve yabancı çalışmalar özelinde Hanefî-Mâtürîdî düşünce geleneği üzerine yapılan araştırmaların niceliğinde artış gözlemlenmektedir. Bu olumlu sayılabilecek gelişmeleri müteakiben modern kelâm literatüründe fark edilmemiş veya yeterince işlenememiş kayıp halkaların da tespit edilebilmesi önem arz etmektedir. Bu doğrultuda şekillenen çalışmada Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî ve Muhtasar fî beyânî'l-i'tikâd adlı eseri incelenmektedir. Eserin ve müellifin tarihlendirilmesi noktasında az sayıdaki bilginin diğer verilerle kıyaslanması neticesinde en erken h. 4. asır ile 5. asrın kültürel ortamında oluştuğu ifade edilebilir. Buna mukabil müellifin eserindeki Ebû Hanîfe ve talebeleri ile Mâtürîdî atıflarına bakıldığında Hanefî-Mâtürîdî düşünce geleneğine aidiyeti ön plana çıkmaktadır. Bu doğrultuda eserin ana teması olan iman nazariyesinin Hanefî-Mâtürîdî kelâmcılarla mukayese edilerek derinlemesine incelenmesi ise hem müellif hem de eser hakkında daha net kanaatler oluşmasına yardımcı olmaktadır. İlgili tetkikler neticesinde Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin Hanefî-Mâtürîdî geleneğe sıkı sıkıya bağlı bir âlim olduğu ve eserinin de Hanefî-Mâtürîdî kelâm geleneğini temsil edebileceği potansiyeli anlaşılmaktadır. Bu çalışmayla birlikte modern dönemden itibaren Hanefî-Mâtürîdî düşünce geleneğinde eserleriyle fazla bilinmeyen bir müellif ve eserinin bundan sonraki çalışmalara yön verebileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Hanefîlik, Mâtürîdîlik, İlmihâl, Yahya b. Ebî Bekr el-Hanefî.

Abstract

In the history of thought literature of the modern period, it is observed that there has been an increase in the quantity of research on the Hanafî-Mâtürîdî tradition of thought in domestic and foreign studies. Following these positive developments, it is important to identify the missing links in the modern theological literature that have not been noticed or have not been sufficiently processed. In this study, Yahyâ b. Abî Bekr al-Khanafî and his work entitled Muhtasar fî beyân al-i'tikâd are analysed. In terms of the dating of this work and its author, as a result of the comparison of the little information with other data, the earliest date of this work is between the 4th and 5th centuries AH. However, when we look at the author's references to Abû Hanîfah and his disciples and Mâtürîdî in his work, his belonging to the Hanafî-Mâtürîdî tradition of thought comes to the fore. In this direction, an in-depth examination of the theory of faith, which is the main theme of the work, in comparison with Hanafî-Mâtürîdî theologians helps to form clearer opinions about both the author and the work. As a result of these analyses, it is understood that Yahyâ b. Abî Bakr al-Khanafî was a scholar who was firmly rooted in the Hanafî-Mâtürîdî

tradition and his work has the potential to represent the Hanafî-Mâtürîdî theological tradition. With this study, it is thought that the author and his work, who is not known much in the Hanafî-Mâtürîdî tradition of thought since the modern period, can guide future studies.

Keywords: *Kalâm, Hanafism, Mâtürîdism, Catechism, Yahyâ b. Abî Bakr al-Khanafî.*

Extended Summary

In the early periods of Islamic thought, it is understood that some sects stand out with the geographies where they developed and the scholars they influenced. These sects sometimes show themselves by becoming a tradition with the power of their founding names and sometimes with the power of their theories. However, it can be mentioned that there are many thinkers whose names have not been mentioned until today, even though they were influential at times during the aforementioned development periods. Many important thinkers whose names are not mentioned in the sources of the sect or whose works have not survived to the present day, even if their names are mentioned, must have taken part in the circle of thought of the relevant sect. An exceptional example of this situation is Yahyâ b. Abî Bakr al-Khanafî (c. 5th-6th century AH), whose name and works are neither mentioned in the sources of his sect, but who is mentioned in other works due to the similarity of his name and who is shown in the circle of a tradition of thought. Yahyâ b. Abî Bakr al-Khanafî is one of the scholars about whom sufficient information has not yet been obtained. It is claimed that he belonged to Hanafism because of the Hanafî attribute attached to his name. Moreover, when the work attributed to him, *Muhtasar fî beyân al-i'tikâd*, is analysed, it can be argued that he belonged not only to Hanafism but also to Mâtürîdism thanks to his theological views.

In our study, we have tried to obtain data from some Hanafî tabât works and sources that provide information about Mâtürîdî scholars. In addition, it does not yet seem possible to draw an intellectual biography in the light of the few and contradictory information. However, when his aforementioned work is analysed, it is possible to make inferences from his theological and jurisprudential views. In this direction, we tried to analyse the theological issues that developed around the understanding of faith in *Muhtasar fî beyân al-i'tikâd*. In terms of the context of his theological views, the focus was on the development of Mâtürîdî theology in the intellectual atmosphere of the late 5th and 6th centuries. By comparing the views of the scholars who lived in the aforementioned periods and determined the

direction of Māturīdī theology with their own views on faith, both the place of Māturīdī theology within the sectarian boundaries was tried to be determined and corrections were made on issues that could be seen as original or contradictory. In this way, his life and intellectual position, which have not been sufficiently illuminated in the light of historical data, and his place in the missing links in Hanafi-Māturīdī thought by examining his views in terms of Hanafism and Māturīdīism were drawn attention.

For the reasons mentioned earlier, we have tried to examine Yahyā b. Abī Bakr al-Khanafī and his work *Muhtasar fī beyānī al-i'tikād* as a sample, especially the issues related to the theory of faith. In this context, we have tried to compare his understanding of faith with that of prominent Māturīdī theologians who lived from Abū Hanīfa until the 6th century AH. 6. In this context, we tried to compare the views of the leading Māturīdī theologians who lived until the 6th century. According to the results obtained in this context, Yahyā b. Abī Bekr al-Khanafī's understanding of faith is almost compatible with that of Hanafī-Māturīdī theologians in terms of both the definition and the method of explaining the theory. However, there are similarities in many issues such as the relationship between faith and knowledge, the relationship between faith and reason, the emphasis on assent as the main element of faith, and the importance attached to theoretical reflection and reasoning. In addition, the fact that he did not consider 'amal as a part of faith is another indication of his compatibility with Hanafī-Māturīdī scholars. As a result of all these evaluations, Yahyā b. Abī Bakr al-Khanafī was identified at the earliest in the fourth century. 4th century and can be seen as a scholar who belonged to the Hanafī-Māturīdī theological tradition. In this way, in future studies on the Hanafī-Māturīdī theological tradition, Yahyā b. Abī Bekr al-Khanafī and his work *Muhtasar fī beyān al-i'tikād* will be able to draw attention as the missing link of the tradition of thought and help to better understand the course of development of the school with his views. In particular, researchers working on the Hanafī-Māturīdī theological tradition should study other theological views as a continuation of the understanding of faith focused on in this study. 4th and 5th century Hanafī-Māturīdī theological thought will be strengthened.

Giriş

İslâm düşüncesinin erken dönemlerinde bazı mezheplerin, gelişim gösterdikleri coğrafyalar ve etkili olduğu âlimleriyle öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bu mezhepler bazen kurucu isimlerinin bazen de teorilerinin gücüyle gelenekleşerek kendini göstermektedir. Gelenekleşme süreçleri

dikkatle incelendiğinde; yer yer etkili olmuş olsa bile günümüze kadar isimlerinden söz edilmeyen çok sayıda düşünürün varlığından da bahsedilebilir. Tabakât ve mezhep kaynaklarında ismi geçmeyen, ismi geçse dahi eserleri günümüze kadar ulaşmayan çok sayıda önemli düşünür ilgili mezhebin düşünce halkasında yer almış olmalıdır. Bu durumun istisnâ bir örneği olarak; mezhebinin tabakât kaynaklarında hem isminden hem de eserlerinden söz edilmeyen fakat isim benzerliğinden dolayı başka eserlerle anılan ve bir düşünce geleneğinin halkasında gösterilen Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî (tahminen h. 5-6 yy.) gösterilebilir.¹ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, hakkında yeterince bilgiye henüz ulaşılammış âlimlerden biridir.² Kendisinin ismine eklenen Hanefî nispetinden dolayı Hanefîliğe mensup olduğu iddia edilmektedir. Bunun da ötesinde kendisine atfedilen *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*³ adlı eser incelendiğinde sadece Hanefîliğe değil aynı zamanda kelâmî görüşleri sayesinde Mâtürîdîliğe de mensubiyeti gündeme getirilebilir. Çünkü eser incelendiğinde daha sonra da üzerinde durulacağı üzere İmam Mâtürîdî ve bazı görüşleri hakkında olumlu kanaatlerin varlığı ve menfî bir anlayışın yer almaması, müellifin sadece Hanefî düşünce dünyasıyla değil aynı zamanda Mâtürîdî kelâm geleneğiyle de irtibatlandırılabilceğini hatıra getirmektedir. Bu doğrultuda çalışmamızda bazı Hanefî tabakât eserleriyle Mâtürîdî âlimler hakkında bilgi veren kaynaklardan veriler derlendi. Bununla birlikte çelişkilerle dolu bilgiler ışığında müellifin biyografisini çıkarmak henüz mümkün görünmemektedir. Ancak müellifin mezkûr eseri incelendiğinde kelâmî ve fikhî görüşlerinden çıkarsamalar yapmak mümkündür. Bu kapsamda *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd* adlı eserdeki iman anlayışı etrafında gelişen kelâmî meseleler incelenmeye çalışıldı. Kelâmî görüşlerinin bağlamı açısından hicrî 5. yüzyılın sonlarından 6. yüzyıla kadar uzanan fikrî atmosferde Mâtürîdî kelâmının serencâmına odaklanıldı. Mezkûr tarihlerde yaşamış ve görüşleriyle Mâtürîdî kelâmına yön tayin etmiş âlimlerin iman hakkındaki görüşleriyle yazarın görüşleri arasında mukayese yapılarak hem mezhebî sınırlar içerisindeki yeri tespit edilmeye çalışıldı hem de özgün veya çelişik görülebilecek konularda tashîhlere gidildi. Böylelikle tarihsel veriler ışığında yeterince

¹ Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 692.

² Ömer Faruk Teber-Ahmet Tunahan Akgün, "İmam Mâtürîdî ve Maturidilik Hakkında Bibliyografya", *E-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2019): 701-703. İlgili bibliyografya çalışmasında üzerine çalıştığımız eser zikredilmekle birlikte yazar ve eser hakkında herhangi bir bilgiye yer verilmemektedir.

³ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*, (thk.) Marie Bernard, *Annales Islamologiques* 18 (1982), 1-33.

aydınlatılmayan hayatı ve entelektüel konumu, görüşlerinin kelâmî açıdan irdelenmesi suretiyle Hanefî-Mâtürîdî düşüncedeki kayıp halkalar içindeki yerine dikkat çekildi. Bu sayede müellifin biyografisi hakkındaki yetersiz bilgilere rağmen entelektüel duruşu, hangi düşünce geleneği içinde değerlendirilebileceği sorusuyla billurlaştırılmaya çalışıldı.

1. Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî ve *Muhtasar fî beyâni'l-İ'tikâd* Adlı Eseri

Çalışmamızı üzerine kurguladığımız Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî ve *Muhtasar fî beyâni'l-İ'tikâd* adlı eseri hakkında edinebildiğimiz az sayıda bilginin önemli bir kısmını Marie Bernard (öl. 1993)'a borçlu olduğumuzu belirtmek gerekmektedir. Bernard, *Annales Islamologiques* dergisinin 1982 yılında yayımlanan 18. sayısına “Le Muhtasar fî bayân al-İ'tiqâd”⁴ adlı tahkik çalışmasıyla başlamaktadır. Bu tahkik hem müellif hem de mezkûr eser hakkında günümüze kadar ulaşan en kapsamlı çalışma olması yönüyle dikkat çekmektedir. Bernard, eserin tahkikini farklı kütüphanelerde yer alan 4 adet nüshanın mukayeselerini yaptıktan sonra tamamladığını belirtmektedir. Buna göre; karşılaştırdığı ilk nüsha İskenderiye Belediyesi kütüphanesinde 2179 numarada yer alan nüshadır. İstinsâh kayıtlarına göre bu nüshayı h. 1108 tarihine kadar geri götürmek mümkündür. Bunun dışında Paris Ulusal Kütüphanesi 1287 ve 1391 numaradaki nüshalar ise tam tarih belirtilmemekle birlikte h. 12. yüzyıla ait nüshalardır. Dördüncü nüsha ise Berlin Ulusal Kütüphanesi 10310 numarada yer alan ve muhakkikin tespitlerine göre oldukça eksikleri bulunan bir nüshadır.⁵ Muhakkik Bernard'ın yapmış olduğu incelemeler neticesinde *Muhtasar fî beyâni'l-İ'tikâd*'ın en kapsamlı ve tam metnini içeren nüsha, Paris Kütüphanesindeki 1287 numaralı nüshadır. Aynı kütüphanede yer alan diğer nüsha ile Berlin Ulusal Kütüphanesi ve İskenderiye nüshaları ise çeşitli yönlerden eksikleri bulunan ve yer yer ana metnin kopukluklar gösterdiği güvenilir olmayan nüshalardır.⁶ Bunların dışında Victor Romanovich Rozen (öl. 1921) daha önce Bologna'daki Marsiglia koleksiyonundan bir nüsha elde etmiş ve bunun üzerine çalışmıştır. Fakat Rozen bu nüshadan yola çıkarak eserin tarihlendirilmesinin mümkün olmadığı sonucuna ulaşmıştır.⁷

⁴ Marie Bernard, “Le Muhtasar fî bayân al-İ'tiqâd”, Fransızca Giriş, *Annales Islamologiques* 18 (1982), 1-33.

⁵ Bernard, “Le Muhtasar fî bayân al-İ'tiqâd”, Fransızca Giriş, 3-4.

⁶ Bernard, “Le Muhtasar fî bayân al-İ'tiqâd”, Fransızca Giriş, 4.

⁷ Victor Romanovich Rozen, *Remarques sur les manuscrits orientaux de la collection Marsigli à Bologne, suivies de la liste complète des manuscrits arabes de la meme collection* (Roma: Università di Bologne, 1885), 163-395.

Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî hakkında bazı klasik kaynaklarda ve modern araştırmalarda farklı tespitlerin varlığı dikkat çekmektedir. Buna göre *Fihrist* yazarı İbnü'n-Nedîm (öl. 385/995), Yahyâ b. Ebî Bekr veya Bükeyr olarak sunulan şahsın aslında Irak Hanefîlerinden olup, *Kitâbu's-Şurût* adlı eserin müellifi olduğunu düşünmektedir.⁸ Muhakkik Bernard, İbnü'n-Nedîm'in tespitinin yanlış olduğunu ve süreç içinde Hanefî tabakâtı hakkında eserler veren İbn Ebi'l-Vefâ (Kureşî) (öl. 775/1373)⁹ ve İbn Kutluboğa (öl. 879/1474)¹⁰ gibi âlimleri de etkilediğini belirtmektedir.¹¹ Bu yanlış etkileşim sadece bu iki müellifle kalmamış ve Carl Brockelmann (öl. 1956)¹² ve Fuat Sezgin (öl. 2018)¹³'i de etki altında bırakmış görünmektedir. Bernard, İbnü'n-Nedîm'in Irak Hanefîlerinden gösterdiği ve ölüm tarihi h. 377/987 olan Yahyâ b. Ebî Bekr veya Bükeyr olarak bilinen şahsın, kendisinin eserini tahkik ettiği Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî ile aynı kişi olmadığını düşünmektedir. Üstelik Fuat Sezgin'in eserinde katalogladığı şahsın da yine Yahyâ b. Ebî Bekr en-Nehâ'î isminde ve ölüm tarihinin h. 230/844 bilindiğine göre hem İbnü'n-Nedîm hem de Sezgin isim benzerliğinden ve künyelerin tam verilmemesinden kaynaklı olduğunu düşündüğümüz sebeplerden dolayı Bernard'ın eleştirisine muhatap olmuşlardır.¹⁴ Bernard'ın yaptığı eleştirilerde dikkati çeken ve haklılık payını arttıran unsurlardan bir tanesi, İbnü'n-Nedîm'in bahsettiği şahsın *Muhtasar* adlı bir eserden söz edilmemiş olmasıdır. Bunun yanında künyelerdeki farklılıkların da varlığı düşünüldüğünde Sezgin'in kast ettiği Yahyâ b. Ebî Bekr'in, vefat tarihinin farklı olması ve benzer handikaplara sahip olması sebebiyle yanlış kişi olma ihtimali güçlü durmaktadır. Mamaafih Sezgin gibi Brockelmann'ın da eserinde verdiği bilgiler dikkat çekmektedir. Brockelmann, Yahyâ b. Ebî Bekr olarak kast ettiği şahsın *Muhtasar* adlı eserinin yanında *Urcûze fî mesâ'ili müteşâbihâ min mesâ'ili'l-ferâ'id* ismiyle bir başka eseri daha olduğundan söz etmektedir. Fakat Brockelmann İbnü'n-Nedîm'in belirttiği üzere *Kitâbu's-Şurût* adlı herhangi bir eserden ise bahsetmemektedir. Bu durumda Bernard'ın tespit ettiği üzere Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, İbnü'n-Nedîm'in ve onu takip ettiğini düşündüğü İbn Ebi'l-Vefâ ve İbn Kutluboğa'nın işaret

⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 692.

⁹ Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdulkadir b. Muhammed, *el-Cevâhirul-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Huluv (Cezire: Hicr, 2. Basım, 1993), 2/211.

¹⁰ Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kasım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Misrî, *Tacü't terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye* (Bağdat: y.y., 1962), 83.

¹¹ Bernard, "Le Muhtasar fî bayân al-î'tiqâd", Fransızca Giriş, 4.

¹² Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen litteratur* (Leiden: E. J. Brill, 1942), S1/292.

¹³ Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen schrifttums* (Leiden: E. J. Brill, 1967-vs.), 1/434.

¹⁴ Bernard, "Le Muhtasar fî bayân al-î'tiqâd", Fransızca Giriş, 4-5.

ettiği kişi değildir. Sezgin ve Brockelmann ise aynı kişiyi işaret edebilecek verilere ulaşmış olmalarına rağmen Sezgin yanlış tarihlendirmekten dolayı yanılmaktadır. Brockelmann ise Bernard ile aynı şahsı işaret ediyor olabilir. Bu durumda yapılması gereken *Muhtasar* sahibinin *Urcûze* adlı eseri de yazmış kişi olup olmadığının belli yönlerden tespit edilebilmesidir. Bernard, bu tespit için iki eserin de yazma nüshalarına ulaşip giriş sayfalarındaki bilgilerin benzerliğine dikkat çekmektedir. Buna göre her iki eserin de ilk sayfasında (Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî şeklinde) aynı şahsın ismi yer almaktadır. Bu iki eserin içerik karşılaştırmasına da yer veren Bernard, bizim de *Muhtasar fi beyâni'l-i'tikâd*'in metninde görebildiğimiz bazı unsurların benzerliğini öne çıkarmaktadır.¹⁵ Bu veriler ışığında Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî Mâverâünnehir (Transoksiyana) kökenli olmalıdır. Çünkü müellif sadece *Muhtasar*'da değil aynı zamanda *Urcûze*'de de Mâverâünnehir kökenli Hanefî âlimlerin isimlerinden¹⁶ ve görüşlerinden sıklıkla atıflarda bulunmaktadır. Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî bizim de çalışmamızda görüşlerini kıyaslama noktasında ilham aldığımız önemli bir şahsa daha atıfta bulunmaktadır; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (öl. 333/944). Ebû Hanîfe (öl. 150/767) ve takipçileri ile birlikte Mâtürîdî'ye yapılan atıflar ile Belh ve Buhara gibi bölgelerin âlimlerine yönelik serdedilen saygı dolu ifadelerden anlaşılabilir ki; Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin, Mâverâünnehir düşünce ve kültür havzasından beslendiği anlaşılabilir *Muhtasar* adlı eserin yazarı olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁷

Son olarak, Bernard'ın üzerinde durduğu ve hakkında başka Hanefî tabakâtları ve çağdaş çalışmalarda bir bilgiye henüz ulaşamadığımız Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin yaşadığı zamanın tespiti meselesine değinilebilir. Bu hususta da daha önce ortaya koyulan veriler ışığında hareket edilebileceği kanaatindeyiz. Çünkü *Cevâhîru'l-mudiyye*'ye de bir nevi kaynaklık teşkil eden *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihî*¹⁸ adlı eser başta olmak üzere; *Urcûze fi vefeyâti'l-a'yân min mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*¹⁹, İbn Kâdî Şühbe (öl. 851/1448) nin

¹⁵ Bernard, "Le Muhtasar fi bayân al-i'tiqâd", Fransızca Giriş, 5.

¹⁶ Ebû Hanîfe (öl. 150/767) başta olmak üzere; Ebû Yusuf (öl. 182/728), İbn Ebî Leylâ (öl. 148/765), Züfer b. el-Hüzeyl (öl. 158/775), Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî (öl. 189/805), Hasan b. Ziyâd el-Lü'lû'î (öl. 204/819) ve Halef b. Eyyûb (ö. 205 ya da 215 / 820 ya da 830) gibi Hanefî tabakâtının başat isimleri eserin metninde dikkat çekmektedir.

¹⁷ Bernard, "Le Muhtasar fi bayân al-i'tiqâd", Fransızca Giriş, 5.

¹⁸ Ebû 'Abdillâh el-Hüseyin b. 'Ali b. Muhammed es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbihî*, nşr. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî (Beirut: 'Âlemü'l-kütüb, 1985).

¹⁹ İsmail Şık, "Necmeddin Tarsusî'nin 'Urcûze fi Vefeyâti'l-A'yân Min Mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân' Adlı Eseri: Tedkik, Çeviri ve Değerlendirme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2017): 39-60.

◆ Hanefî İlmihâlinde Mâtürîdî Kelâmı: Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*'ı Bağlamında İman Nazariyesi

*Tabakâtü'l-Hanefiyye*²⁰ adlı eseri ve Kefevî (öl. 990/1582)'nin *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*²¹'ı gibi önde gelen Hanefî tabakât eserlerinde de Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî ve yaşadığı zaman dilimine yönelik bilgilere ulaşabilmiş değiliz.²² Bu hususta da Bernard'ın bazı tespitlerini doğrulayabilmek mümkündür. Söz gelimi *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*'ın metninde yer alan bazı şahıslar, eserin ve yazarın tarihlendirilmesi adına önemli ipuçları barındırmaktadır. Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî eserinde bazı Buhara'lı şeyhlerden söz etmektedir. Bunlardan biri de İmam Abû Bekr b. İsmâ'îl (öl. 371/981)'dir.²³ Hem İbn Ebi'l-Vefâ hem de İbn Kutluboğa bu isimden bahsetmiş özellikle de İbn Kutluboğa vefat tarihi hakkında bilgi vermiştir. Bunun yanında mezkûr eserde İmam Ebû Ca'fer b. 'Abdullâh el-Üstrûşenî'den de bahsedilmektedir.²⁴ Zira İbn Ebî'l-Vefâ onun Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin hocası olduğunu belirtir ki kendisi h. 430/1039 yılında vefat etmiştir.²⁵ Bernard'a göre Yahyâ b. Ebî Bekr metninde Nişâbûr Kerrâmîler'inden olan Ebû Bekr 'Atîk b. Muhammed es-Sürâbâdî (öl. 494/1101)'den de alıntılar yapmıştır. Son olarak İbn Kutluboğa eserinde²⁶, Emireveyh b. Muhammed b. İbrahim Rüknuddîn Ebü'l-Faql el-Kirmânî (öl. 543/1148) adında birini anmaktadır ki bu kişinin de Yahyâ b. Ebî Bekr'in metninde zikredildiğini düşündüğümüzde; Yahyâ b. Ebî Bekr'in en erken h. 5. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaşamış olması beklenmektedir.²⁷ Bu doğrultuda andığı diğer isimler üzerinde de benzer çıkarımlar yapılırsa *Muhtasar* müellifinin h. 5. asrın sonları ve 6. asrın ilk yarısı gibi bir zaman diliminde yaşamış olabileceği düşünülebilir.

449

²⁰ İbn Kâdî Şühbe Ebu's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekir b. Ahmed ed-Dimaşkî, "Mukaddime", *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye*, nşr. Hâfız Abdülalîm Hân, 4 Cilt (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye Matbaası, 1979), 1: 21.

²¹ Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, thk. Saffet Köse - Murat Şimşek - Hasan Özer - Huzeyfe Çeker - Güneş Öztürk, 4 Cilt (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2017).

²² Bununla birlikte henüz üzerinde çok sayıda çalışma yapılmamış ve yazma halinde muhtelif kütüphanelerde yer alan Hanefî tabakât eserinden de söz edilebilir. Bu eserlerin diğer bir açıdan önemi Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin yaşadığı zaman dilimi tespit edilirse ilişkili olabileceği diğer şahıslarla ağını tespit edebilme imkânı sunmasıdır. Konu için bk., Huzeyfe Çeker, "Hanefî Tabakâtlarının Yazma Nüshaları", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/2 (Aralık/December 2018), 83-119.

²³ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*, 33.

²⁴ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*, 22, 24.

²⁵ Bernard, "Le Muhtasar fî bayân al-i'tiqâd", Fransızca Giriş, 5.

²⁶ İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 24; Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*, 26.

²⁷ Bernard, "Le Muhtasar fî bayân al-i'tiqâd", Fransızca Giriş, 6.

2. İtikadi Görüşleri Açısından Eserin Yapısı

Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin yaşamış olabileceği muhtemel zaman aralığına bakıldığında İslâm düşüncesindeki ana mezheplerin teşekküllerini tamamladıkları bir dönem olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu doğrultuda eserinde sıklıkla yer verdiği Ebû Hanîfe ve taraftarlarıyla birlikte Mâtürîdî atfı, *Muhtasar fi beyâni'l-i'tikâd*'ın Mâtürîdî kelâmını temsil eden bir metin olabileceğini düşündürmektedir. Böylesi çalışmalar Mâtürîdî kelâm düşüncesinin kayıp halkalarının tamamlanabilmesi adına olumlu gelişmeler olarak görülebilir. Zira mevcut akademik araştırmalar hali hazırda günümüze ulaşan klasik eserlerin bir şekilde ilmî tedâvüle sokulmasıyla şekillenmektedir. Josef Van Ess'in de dikkat çektiği üzere bir düşünce ekolü hakkında en yeni bilgi, kullanılan en güncel kaynakla irtibatlı olacak şekilde elde edilebilir.²⁸ Kendisinin Kerrâmiyye'ye ait kayıp olduğu bilinen eserler üzerine yaptığı araştırmalar gibi her ekolü kulaktan dolma bilgiler²⁹ ve genellemeci yaklaşımlarla değil aksine temel kaynaklarına inerek çalışmak gerekmektedir. Bu doğrultuda biz de öncelikle *Muhtasar fi beyâni'l-i'tikâd*'ın içeriği hakkında bazı verileri tartışmakta ve ardından eserde yer alan ama çalışmamızın kapsamı dışında kalan hususları işaret etmekte fayda mülhaza etmekteyiz.

Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin *Muhtasar fi beyâni'l-i'tikâd* adlı eseri küçük çaplı bir risale hacminindedir. Eserin yazılması noktasında ana gayesine bakıldığında; müellif başlangıçta fıkıh talebelerinin eğitimi için bir el kitabı hüviyetinde kaleme aldığı metni Farsça yazmış daha sonra talebelerin kolayca anlayıp çalışabilmeleri isteğine karşılık Arapça'ya özlü bir şekilde çevirmiştir.³⁰ Bu eser önceleri fıkıh talebeleri için yazılmış fakat daha sonra ihtiyaç doğrultusunda döneminin ve bölgesinin popüler bir "Hanefî ilmiyhâli/catechism" hüviyetini kazanmıştır. Bu doğrultuda müellif eserini temelde Hanefî düşüncenin kabulleri üzerine yapılandırmıştır. Eserde üslup bakımından uzun ve derinlikli tartışmalar yerine önemli görülen sorulara ana cevaplar vermek kaydıyla hem itikâdî hem de fikhî açıdan kelâmcı veya fakîh olmayan hemen her Müslümanın anlayabileceği ve yararlanabileceği bir kolaylık ön planda tutulmuştur. Daha evvel de belirtildiği üzere müellif bu eseri bir el kitabı kapsamında değerlendirmiş ve "Müslümanlığa giriş/başlangıç ilmiyhâli" olarak tasarlamıştır.

²⁸ Josef Van Ess, *Ungenützte texte zur Karrâmîya* (Heidelberg: Universitat Heidelberg, 1980).

²⁹ Özcan Taşçı, "Ungenützte Texte Zur Karrâmîya/Kerrâmiyye'ye Ait/Kullanılmayan Metinler", *Journal of Islamic Research* 3/30 (2019), 495.

³⁰ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fi beyâni'l-i'tikâd*, 7.

Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd* adlı eseri her biri kendi içinde alt başlıklara ayrılmış temelde 3 bölümden müteşekkildir. Bunlar önem sırasına göre dizayn edilmiş ve konular içeriklendirilirken Hanefî düşüncenin hassasiyetleri gözetilmiştir. Çalışmamızda bu hassasiyetlerin bir bakıma Mâtürîdî kelâmını da temsil gücü tartışıldığından, metin morfolojik yapısı itibariyle hem fıkıh hem de kelâm açısından değerlendirilebilir. Eserin ilk bölümünde inanç meseleleri ele alınmaktadır. Bu kapsamda ilgili bölümde; Allah'ın varlığı ve birliği ve bunun neticesi ile zât ve sıfatlara taalluk eden bazı meseleler³¹ hem itikâdî açıdan hem de ibadetler açısından temel kabul edilmiş açıklamalara ayrılmıştır. Akabinde iman tanımı verilmiş ve bu tanımın kapsamına giren unsurlar irdelenmiştir.³² İman kapsamına giren konular detaylandırdıktan sonra diğer bazı kelâmî meseleler ele alınmış ve bölüm sonuna doğru siyâset meselesine yer verilmiş son olarak da sahabenin tafdüli gibi spesifik konular tartışılmıştır. Bu bölüm³³ genel olarak inancın ahkâmı da diyebileceğimiz bir akîde metni görünümünü arz etmektedir. Eserin ikinci bölümünde daha ziyade küfür meselesi işlenmiştir. Bu kapsamda küfrün tanımı, küfür kapsamına giren fiiller ve elfâz-ı küfür olarak da ifade edilen beyânâtın özlü analizleri yer almaktadır.³⁴ Son bölümde ise diğer iki bölümde ele alınmayan konular yer almaktadır. Müellifin "istihsân faslı" olarak tasnif ettiği son bölümde fıkıh alanına dair problemler işlenmiştir. İstihsân bilindiği üzere Ebû Hanîfe üzerinden düşünce tarihine mal edilmiş bir anlayış olması bakımından eserin Hanefî düşünce geleneğine aidiyeti noktasında önemli bir ipucu vermektedir.

Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd* adlı eseri konuları işleme üslubu olarak daha ziyade soru-cevap şeklinde gelişim göstermektedir. Daha evvel de belirtildiği üzere ana sorular sorulup bu sorulara özlü cevaplar verildiği görülmektedir. Kendisinin ve eserinin öne çıkan özelliklerinden bir diğeri de meseleleri ele alırken hayalî muhataplar değil gerçek kişiler ve grupları işaret ederek işlemiş olmasıdır. Bernard'ın ifadesiyle Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin eserindeki asıl muhatapları bir âlimin ders halkasına katılan öğrencileri veya ilmihâl öğrenmek isteyen kesimlerdir.³⁵

Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin *Muhtasar*'daki kelâmî görüşlerini

³¹ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*, 8-9.

³² Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*, 9.

³³ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*, 8-16.

³⁴ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*, 16-26.

³⁵ Bernard, "Le Muhtasar fî bayân al-i'tiqâd", Fransızca Giriş, 3.

analiz edebilmek için, yaşadığını tahmin ettiğimiz h. 5. asrı merkeze alarak öncesindeki Mâtürîdî kelâmcılar ile h. 6. asrın Mâtürîdî kelâmcılarının eserlerine başvurmak kaydıyla mukayeselerde bulunmak gerekmektedir. Bu sayede hem müellifin Mâtürîdî kelâm geleneğine yakınlığı hem de eserinin hangi düşünce ekolüne ait olabileceği meselesi üzerinde derinleşilmiş olunacaktır. Bu doğrultuda eserde yer yer karşımıza çıkan Ebû Hanîfe atıflarına binaen Ebû Hanîfe'den başlamak kaydıyla Hanefî-Mâtürîdî geleneğinin önemli âlimleri; Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî (öl. 318/930), Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Ebû Seleme es-Semerkindî (öl. 4. yy.), Ebû Yüsr el-Pezdevî (öl. 493/1100), Ebu'l-Muîn en-Nesefî (öl. 508/1115) ve Nûreddin es-Sâbûnî (öl. 580/1184)'nin eserlerinden istifade edilecektir.

2.1. Evvelü'l-Vâcib: Tevhîd, Ön Koşulu Olarak Nazar ve Bilgi

Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar*'ında giriş faslını meselenin önemine atfen tevhîd konusuna tahsis etmiştir. Bu fasla müellif, Allah Teâlâ'ya kulluğun ilk farzının (evvelü'l-vâcib), yaratıcıyı tevhîd etmek ve O'nu tanımak (ma'rifetullah) olduğunu ifade ederek başlamıştır.³⁶ İlgili görüşüne delil olarak insanların ve cinlerin Allah'a kulluk edebilmesi için önce O'nu tanımaları ve bilmeleri gerektiğine yönelik yorumladığı âyete dayanmaktadır.³⁷ Buna göre Allah Teâlâ'yı bilmek Müslüman için bir yönüyle ilk farz/vâcib durumundadır. Müslüman için sorumluluğun başlangıcı Allah Teâlâ'yı bilme ise, bilgi (ma'rifet) elde etme ve onu sistematik bir düşünme aracında (nazar) kullanmak üzere dönüştürme meselesi de dolaylı olarak ilk sorumluluğun kapsamına girmektedir. Bu hususta Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, İslâm düşünce tarihinde ilk örneklerini Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/916) ve Mâtürîdî'nin eserlerinde gördüğümüz şekliyle bilgi, bilginin kaynakları ve bilgi yollarının eleştirisi gibi başlıklara ayırarak meseleyi incelemektedir. Eserinin bir ilmihâl olma vasfını aşmadan, bilgi elde etmenin kadın-erkek her Müslümana farz olduğunu³⁸ ve bilgi sahibi olanlarla olmayanların da birbirlerine eşit olmadığını³⁹ vurgulamak suretiyle bilgi konusunu dar bir kapsamda işlemektedir.⁴⁰ Müellif, tevhidin ilk farz, ön koşulunun ise ma'rifetullah olduğunu bildirmesinden sonra bütün sürecin sağlıklı

³⁶ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fi beyâni'l-i'tikâd*, 8.

³⁷ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altıntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), ez-Zâriyât 51/56.

³⁸ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Cüz'ün fihî turuku 'talebü'l-ilmî farîzatün alâ külli müslim'*, nşr. Ali Hasen Ali Abdülhamîd (Amman: Dâru Ammâr, 1408/1988), 11-37.

³⁹ ez-Zümer 39/9.

⁴⁰ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fi beyâni'l-i'tikâd*, 8.

işleyebilmesi için zorunlu olan aklın önem ve değerine yer verdiği anlaşılmaktadır. Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, bazı âyetleri⁴¹ kendisine rehber edinerek mükellefin akıl sayesinde teklife muhatap olduğunu ve aklın üstünlüğünün sorumluluk bilincinde yattığını belirtmektedir. Ona göre kişi ancak akıl sayesinde doğruyu yanlıştan ayırt edebilir ve böylelikle Allah Teâlâ'nın kendisi için hazırlamış olduğu nimetlerin farkına varabilir.⁴² Bu durumda yaratıcıya karşı sorumluluk duygusu gereği şükür edilmesi anlaşılır ve kulluk en temelde akılla ve akıl yürütmeye tesis edilmiş olmaktadır. Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî eserinde doğrudan nazar meselesini ele almamaktadır. Fakat akla verdiği üstün konuma bakıldığında kulluğun en temel gereksinimlerinin ve şükretmenin farz olması gibi durumların akılla olacağını düşünmesi, O'nu nazar ve bilginin önemine götürmüş olmalıdır.⁴³

Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'ye göre ilim öğrenmek farzdır fakat burada kast edilen ilim (bilgi) kişiyi doğru inanca ve sâlih amele yönlendirmelidir. Söz gelimi ona göre bilgi inanılması gerekli olan şeyin varlığına dair birtakım mukaddimeleri işaret etmektedir. Bunun gibi namaz kılmanın da ibadet olma yönünden bilgiye sahip olunduktan sonra bir anlamı olabilir. Namazın ön şartı temizlik bilgisidir. Bu durumda bir ibadetin hem kendisi hem de sıhhati için ön şartı, bilgiye dayanmasıdır. Benzer bir şekilde bir nimetin nimet olduğu bilinci ve nimet verenin (mün'im) varlığına ulaşma yolları da bilgiden geçmektedir. Böylelikle bilgi, inancın, ibadetin ve şükür etmenin ön koşulu durumundadır.⁴⁴

Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî bilgiyi, her mükellefin öğrenmesini zorunlu gördüğü ve bazı Müslümanların öğrenmesiyle diğerlerinden sorumluluğun kalktığını düşündüğü bilgiler şeklinde ikiye ayırmaktadır. Farz-ı ayn olan bilgi türü her mükellefin bilmesinin zorunlu olduğu bilgileri ifade etmektedir. Bunlar arasında; iman, şirk, ibadet, helal-haram, namaz, oruç, hac, zekât gibi temel farzlar ve günlük dini hükümler yer almaktadır. Farz-ı kifâye olan bilgiler ise Müslümanlardan bazılarının öğrenmesinin yeterli görüldüğü ilimlerdir. Söz gelimi, fıkıh, kelâm, cihad, emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker gibi toplumsal farzlar ve sorumluluklar bu kapsamda değerlendirilmektedir.⁴⁵ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'ye göre ister farz-ı ayn ister farz-ı kifâye olsun bu bilgilerin tamamının ortadan kalkması veya yok

⁴¹ el-Beled 90/10.

⁴² İbrahim 14/7.

⁴³ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*, 8.

⁴⁴ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*, 8.

⁴⁵ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*, 8.

olacak derecede cehâletin baş göstermesi durumunda bütün toplum bundan sorumlu olmaktadır. Lakin müftülük, kadılık veya itikâdî ve fikhî meselelerde hüküm verebilecek bilginler olduğu sürece diğer Müslümanların onların ilmine tabi olması beklenmektedir. Anlaşıldığı üzere müellif, eserindeki bilgi bahsini medâriku'l-ulûm veya esbâbü'l-ilm şeklinde derinlikli kelâmî tartışmalar neticesinde şekillendirmiş değildir. Bilginin tanımı, kaynakları ve haber teorisi üzerine ciddi bir tartışma açılmadan konulara dair ana bakış açıları sunulmaktadır.

Bilgi kuramı üzerine tartışan Hanefî-Mâtürîdî düşünce geleneğinin önde gelen âlimlerinden Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî, akli kullanma ve bilgiye erişme hususunda kıyas ve re'ye başvurmanın önünde meşru bir engelin bulunmadığını vurgulamaktadır. Ona göre inananların karşılaşabileceği sorunlara karşı veya bazı dinî hükümlerin anlaşılabilmesi noktasında âyet ve hadislerin dışında başvurulması gereken kaynak akıldır.⁴⁶ Ebû Seleme es-Semerkandî'ye bakıldığında eseri *Cümelü usûli'd-dîn*'in girişinde dinin asılları hakkında bilgi vermektedir. Burada dinin temel prensip ve hükümlerini; doğru olana inanmak, farz olanları yerine getirmek ve günahlardan sakınmak şeklinde tasnif etmektedir. Ona göre bu prensiplere sadece akıl ve bilgiyle ulaşılabilir. O halde bir mükellefe düşen ilk farz bilgidir, onun elde edilmesidir.⁴⁷ Ömer en-Nesefî'nin *Akâid*'inde de Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin bilgi tasnifine benzer bir ayrıma gittiği ifade edilebilir.⁴⁸ Akılın yeri ve bilgi meselesine dair görüşleriyle Mâtürîdî kelâmının önde gelen âlimleriyle mutabakât halinde olduğunu anladığımız müellifin, iman nazariyesine yönelik görüşlerini irdeledikten sonra iman-bilgi ve akıl ilişkisine dair bakış açısı daha da belirgin hale gelmektedir.

2.2. İman Nazariyesi

Daha önce de altı çizildiği üzere Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin üzerinde en fazla durduğu meselelerin başında iman nazariyesi gelmektedir. Kendisinin iman nazariyesine yönelik açıklamaları, dolaylı olarak iman

⁴⁶ Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî el-Hanefî, *Kitâbü'r-Red alâ ehl-i'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle*, neşr. Seyit Bahçıvan (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013), 256-258; Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî el-Hanefî, *Kitâbü'r-Red alâ ehl-i'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle-Bid'at Ehli ve Sapkın Fırkalara Reddiye*, çev. Züleyha Birinci, thk. Seyit Bahçıvan (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2022), (çevirmenin girişi) 20.

⁴⁷ Ebû Seleme es-Semerkandî, *Cümelü usûli'd-dîn-Mâtürîdîliğin Temel İnanç İlkeleri*, çev. A. Saim Kılavuz, haz. Ulvi Murat Kılavuz (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 28.

⁴⁸ Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkandî, *el-Akâidü'n-Nesefî-Ehl-i Sünnet Akaidi (Nesefî Akidesi Şerhi)*, çev. Mustafa Kasadar (İstanbul: Ravza Yayınları, 2020), 28-30.

konusuna değindiği elfâz-ı küfür bahsini de dikkate alırsak eserinin neredeyse yarısından fazlasını teşkil etmektedir. Bu bağlamda incelediğimiz eserin Mâtürîdî kelâm geleneğinin iman anlayışına uyumu ve benzerliği de hem müellifin hem de eserin Hanefî-Mâtürîdî düşünce içindeki yerini billurlaştırmaktadır.

2.2.1. İman Tanımı

Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî imanı, tevhîd noktasında mükellefe düşen ilk farz/vâcip olarak görmektedir. Ona göre ideal tanımıyla iman; kalp ile tasdîk, dil ile ikrâr ve hakikati bilmektir (ilim).⁴⁹ Müellifin imanı teorize ederken en temel dayanağı, iman edilmesi gereken esasların Kur'ân'da farklı yerlerde serpiştirilmiş haliyle var olmasıdır. O, iman edilecek hususları Kur'ân'dan yola çıkarak "Ben Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe iman ettim" şeklinde ifade etmeyi yeğlemektedir. Bu görüşüne bakıldığında hayır ve şerrin takdîri ile kader veya kaza gibi bir meseleyi iman esasları arasında zikretmeyip eserinde ayrı bir fasılda incelemesi ise dikkat çekmektedir.⁵⁰ Zira O'na göre; hayrı ve şerri takdîr eden Allah Teâlâ'dır. Kulun bir şeyi seçmesi ve tercih etmesi, Allah Teâlâ'nın o şeyi yaratmasına tabidir. Bu durumda kulun iradesi, Allah'ın takdîrinin dışında değildir. Fakat Allah Teâlâ, kulun tercihinine göre hükmetmektedir. Bu tercih ise müellife göre sorumluluğun temelini oluşturmaktadır. Söz gelimi Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'ye göre bir kişi şöyle diyemez; "*Zina etmem zaten yazılmıştı, o hâlde kaderimde varsa bu benim suçum değildir*". Ona göre Allah Teâlâ, zina fiilinin kötü olduğunu bildirmiş ve kuldun bu fiili terk etmesini hatta yaklaşmamasını istemiştir. O hâlde şöyle denebilir; zina fiilinin ahlâkî açıdan durumu önceden belirlenmiş olup sonra da o fiilden kaçınmak emredilmiştir. Bu durum müellife göre kulun imtihan içinde olduğunun bir göstergesidir.

İmanı en temelde kalbin tasdîki ve bilgiye dayandıran Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, tıpkı münâfıklar örneğinde olduğu üzere tek başına dilin ikrârını iman için yeterli görmemektedir. Tevbe sûresinde yer alan "*Münâfıklar Allah'a yemin ederler ki, biz gerçekten iman ettik. Hâlbuki onlar iman etmemişlerdir*"⁵¹ âyeti bu görüşüne delâlet etmektedir. Müellif, kalbin tasdîkinin tek başına iman için yeterli olması bir yana bir takım dünyevî hak ve uygulamalar bakımından mü'min kişinin dil ile ikrârda bulunmasını da önemsemektedir. Zira Hz. Peygamber döneminde de kalben tasdîke sahip

⁴⁹ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*, 9.

⁵⁰ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*, 11.

⁵¹ Et-Tevbe 9/56.

olup kendilerini peygamberden gizleyen Ehl-i Kitâba mensup kimselerin imanı geçersiz olmuştur. Bu nedenle imanın zuhuru da ciddiye alınması gereken bir meseledir.⁵²

İmanın geçerli olabilmesi için gerekli olan şekil şartlarının tamamlanmasının ardından Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, ihlâslı olmayı ve amellere riâyet etmeyi salık vermektedir. Eserinde hemen her hadis referansında yaptığı üzere herhangi bir kaynak göstermeksizin Hz. Peygamber'e dayandığını iddia ettiği, *“Allah için yapılan ihlâs, kulun kurtuluş vesilesidir”* rivâyetini delil olarak öne sürmektedir.⁵³

Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî imanla ilgili gerekli tanımlamayı yaptıktan sonra eserinde yer yer bahsettiği üzere Allah Teâlâ'nın iman edilmesi gereken en önemli varlık olduğunun altını çizmektedir. Bu meyanda yaptığı açıklamalara bakıldığında; Allah Teâlâ'ya bir ve ortağı olmayan bir ilâh olarak inanmak, O'nun benzeri olmamakla nitelendiğine inanmak; diri (hayy), kadîm (ezelî), kıyamda olan (zatiyla kâim) ve bütün kemal sıfatlarıyla muttasif olduğuna iman etme anlayışı belirlemektedir. Aynı zamanda Allah Teâlâ'nın kullarını bildiğine, peygamberlerini hak üzere gönderdiğine ve onlara kitap indirdiğine inanmak da iman kapsamındadır. Bu hususlar Kur'ân'da açık bir şekilde şöyle beyan edilmiştir: *“Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene iman etti, mü'minler de iman ettiler. Hepsi Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler...”*⁵⁴ Kur'ân'da başka bir âyette: *“ve âhirete de onlar kesin olarak inanırlar.”*⁵⁵ şeklinde iman esaslarına vurgu yapılmaktadır.⁵⁶

2.2.2. İman ve İslâm Birdir

İmanın tanımını yapıp açıkladıktan sonra temel dayanağı olarak Kur'ân'ı belirten müellifimiz bir sonraki aşamada iman ile İslâm kavramları üzerinde durmaktadır. Ona göre iman ile İslâm birdir ve ayrı iki şey olarak görülemezler. Bu doğrultuda her mü'min Müslümandır ve her Müslüman da mü'mindir. Ancak dışarıdan bakıldığında İslâm'ın gereklerini yerine getirip de kalbinde iman olmayan kişi, gerçek mü'min olarak değerlendirilemez. Nitekim bu hususta Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurulmuştur: *“Bedevîler, ‘İman ettik’ dediler. De ki: Henüz iman etmediniz, ancak ‘İslâm'a girdik’*

⁵² Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*, 9.

⁵³ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*, 9.

⁵⁴ Bakara 2/285.

⁵⁵ Bakara 2/4.

⁵⁶ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*, 10.

deyin."⁵⁷

Burada zikredilen âyet, münafıkların da zâhiren Müslüman gibi görünmelerine rağmen kalplerinde iman olmadığının kanıtıdır. Bu nedenle bilinmelidir ki, iman ve İslâm, zâhir ve bâtın itibarıyla bir arada bulunmalıdır. Bir başka âyette de şöyle buyrulur: "*Kim, İslâm'dan başka bir din ararsa, ondan asla kabul edilmeyecektir.*"⁵⁸ Mezkûr âyetlere rağmen Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'ye göre, şayet bir kişi, iman ile İslâm arasında ayırım yaparak sadece birini kabul ettiğini söyleser, bu durum o kişinin İslâm'dan çıkmasına sebep olmaktadır. Böyle bir durumda kişi doğrudan inkâr veya redde bulunmasa da dolaylı olarak iman ile İslâm'ı aynı gören ve eşitleyen âyetlere muhalefet etmiş olmaktadır.⁵⁹

2.2.3. İmanda İstisnâ Câiz Değildir

İman ve İslâm birlikteliğini savunan Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, eserinde imanın kesinliği meselesine de açıklık getirmektedir. Bu doğrultuda ona göre bir kişi "*ben İnşallah mü'minim*", "*İnşallah mü'min olmuşumdur*" ya da "*ben Allah'a ve peygamberine iman ettim, artık İnşallah mü'minim*" gibi ifadelerle iman beyânında bulunamaz. Böylesi bir durumda imanın kesinliği noktasında kişide şek ve şüphe oluşacağı için bir mü'minin imanda istisnâ kapsamına girebilecek bir inanışa sahip olması ve böylesi bir cümle sarf etmesi elfâz-ı küfür kapsamına girmektedir ve Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî tarafından eleştirilmektedir. Zira ona göre imanda istisnâ cümlesi kurmak demek imanın aslını kavrayamamış olmak yahut imanın hakikatiyle değil lafzıyla ilgilenmek olarak görülmektedir.⁶⁰

457

İmanda istisnânın câiz görülmeyişi, imanın özüne dair istisna yapmak/şartlı konuşmak anlamına geldiği için Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî tarafından kabul edilmemiştir. Bu durum sadece bir mü'min için değil aksine bir kâfir için de aynı hükmü ifade etmektedir. Söz gelimi bir kâfir, "*Ben inşallah mü'minim*" dese mü'min olmuş olmaz. Yine biri, "*Ben Allah'a ve Resulü'ne bin yıl boyunca (belli bir süre zarfında) iman ettim*" derse yine mü'min sayılmaz. Bununla birlikte bir mü'min, "*Ben bin yıl boyunca (belli bir süre zarfında) iman ederim*" diye düşünse, bu anlık şüphe olarak görülebilir ve onu küfre düşürür. Şayet aynı mü'min: "*Allah dilerse yarın mü'min olurum*" veya "*İnşallah mü'min olarak ölürüm*" gibi sözlerle iman beyânında bulunsa, bu

⁵⁷ Hucurât 49/14.

⁵⁸ Âl-i İmrân 3/85.

⁵⁹ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*, 10.

⁶⁰ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*, 10.

türden istisnalar da elfâz-ı küfür kapsamına girer ve kabul edilmez. Ancak kişi “İnşallah” demek suretiyle olduğu hâl üzere devamlılık ve sabitliği kastediyorsa, bir başka deyişle kişi imanını geleceğe yönelik koruma maksatlı dua ediyorsa, bu durumda elfâz-ı küfür oluşmadığı gibi böyle bir durum hoşgörüle karşılanabilir. Zira Hz. Peygamber: “Her kim ‘Ben mü’minim’ derse, o gerçekten mü’mindir. Kim ‘Ben mü’minim, inşallah’ derse, o gerçekten kâfirdir” buyurmuştur.⁶¹ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî imanda istisnâ meselesinde olduğu gibi eserinde zaman zaman hadislerden deliller sunmakta fakat vermiş olduğu rivâyetlere dair senet-metin veya tarih felsefesi bağlamında herhangi bir kritik yapmamaktadır. Bu nedenle müellifin hadisten sunduğu delillerine ihtiyatlı yaklaşılması gerekmektedir.

2.2.4. İman Artmaz-Eksilmez

İmanda istisnâ meselesinin ardından Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî imanda artma-eksilme meselesine de değinmektedir. Bu kapsamda ona göre imanda artma veya eksilmeden söz edilemez. Çünkü imanda artış veya eksiliş, iman kavramına zıt olan küfür ve şüphe gibi unsurları içermektedir. Bununla birlikte, bir kişi bir zaman diliminde mü’min, başka bir zaman diliminde ise kâfir olabilir. Bir başka ifadeyle kişi tek bir hâl üzere bulunmaz; bir durumda iman etmişken, başka bir durumda imandan çıkmış da olabilir.⁶² 458
Böylesi bir kimsenin durumuna bakıldığında imanın artması veya eksilmesini hem küfürden ayrı görmek hem de amelle nasıl bir ilişki içerisinde bulunduğunu etüt etmek gerekmektedir. İman-amel ilişkisi müteakip başlıkta değerlendirileceğinden iman edilmesi gereken esaslarda bir artma veya eksilmeden söz edilebilir mi? sorusunu cevaplandırmak yerinde olacaktır. Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî eserinde iman esaslarının sayısında bir artma veya eksilmeyi kabul etmemektedir. Ona göre kısaca ifade etmek gerekirse, Hz. Ebû Bekir’in mü’min olmasını sağlayan iman esasları hangileriye diğer bütün mü’minlerin de iman etmesi beklenen esaslar aynıdır. Bu durumda imanın gücü bağlamında bir zayıflamadan veya güçlenmeden söz edilebilir mi? sorusu yanıtını beklemektedir.

2.2.5. İman-Amel İlişkisi

İmanın artıp-eksilmesini kabul etmeyen Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî’ye göre iman ile amel arasında açık bir şekilde ayırım söz konusudur. Ona göre iman başkadır, amel başkadır. İmanın varlığı veya ortadan kalkması durumu amelden tamamen bağımsızdır. Bir bakıma iman hadisesi itaat veya

⁶¹ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fi beyâni’l-i’tikâd*, 10-11.

⁶² Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fi beyâni’l-i’tikâd*, 11.

ibadetlerle eksikleri tamamlanan bir süreç olmadığı gibi söz gelimi kişinin namaz, oruç gibi bazı ibadetlerinin eksikliğiyle, yok olup ortadan kalkan bir şey de değildir. Bununla birlikte tüm ibadetleri terk etmek, başka bir tartışma konusu olup, bu konunun imana etkisi bağlamında mezhepler arasında çeşitli ihtilaflar bulunmaktadır. Fakat Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin de savunduğuyla uyumlu bir şekilde Hanefî âlimlerin çoğunluğunun görüşüne göre de amelin düşmesiyle imanın düşmesi söz konusu değildir.⁶³

Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'ye göre iyi amel işleyen kimse ile kötü amel işleyenin imanı aynıdır. Günah işleyen bir mü'min, sadece günahı ve isyanı sebebiyle kâfir olmuş değildir. Zira onun kalbindeki tasdik devam ettiği sürece, o hâl üzere imanlı olduğu kabul edilir ve dünyada Müslüman muamelesi görmektedir. Söz gelimi bazı büyük günahlar ki, özellikle de namazı terk gibi hususlar, imana zarar vermemekle birlikte kişinin imanını zayıflatabilir. Lakin bir kişi, "namaz kılmak farz değildir" deyip bu kötü fiili helal görerek yaparsa bu eylemi onu küfre götürür. Aynı şekilde, Allah Teâlâ'nın içkiyi haram kılmasına rağmen bir kişi içkiyi helal görerek içer ve bu fiilinden pişmanlık da duymazsa, bu da küfre sebep olabilir.⁶⁴ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin verdiği bu örneklerde dikkat çeken husus; eylemin/amelin doğrudan kişiyi küfre götürme potansiyelinden ziyade kişinin haram olan bir şeyi helal görmek suretiyle fiilinin inkâr anlamına gelmesi ve Allah Teâlâ'nın hükmünü kabul etmemesi sebebiyle kâfir olabileceğidir. Bunun dışında müellife göre söylenebilecek en doğru çıkarım, imanın, türleri fark etmeksizin hiçbir amele endekslenemeyeceğidir.

Son olarak Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, her kulun iman sahibi olması ve hidayete erişmesinin, Allah Teâlâ'nın bir lütfu olduğu görüşündedir. Buna göre küfür ve sapkınlık ise, bizâtihî kötü seçimler neticesinde gerçekleşen eylemler olup kulun kendi tercihiyle ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda iman, Allah Teâlâ'nın adaletinin bir gereği olup hidayet ve fazlından gelmektedir. Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin kelâm anlayışında açık bir şekilde ifade etmese de bir nevî iman, tevfiik-hidâyet meselesi bağlamında ve kulların fiilleri kapsamında değerlendirilmelidir. Karşıt olarak küfür ve dalâlet ise, yine Allah Teâlâ'nın adaletinin bir neticesidir, zira kişi kendi hür iradesi, iktirânı ve eylemleriyle küfrü seçmiştir.

3. İman Nazariyesinin Mâtürîdî Kelâmı Açısından Kritiği

Mâtürîdî kelâm düşüncesinde alt kavramlarıyla birlikte gelişen iman

⁶³ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*, 11.

⁶⁴ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd*, 11.

meselesinin nazarî temellerini Ebû Hanîfe'nin itikâdî görüşlerine kadar geri götürmek mümkündür. Sünnî düşüncenin kurucu atalarından biri olarak kabul edilen⁶⁵ Ebû Hanîfe'nin görüşleri, tarihsel süreç içerisinde önce talebeleri eliyle daha sonra Re'y ehli fakihlerin eserlerinde ve akabinde de sistematik düşünce ekolleri olan Mürcie ve Mâtürîdîliğin kelâmî yapısında rengini belli etmiştir. Bu doğrultuda İmam Mâtürîdî ve daha sonra sistematikleşen Mâtürîdiyye'nin kelâm anlayışındaki iman konusu büyük oranda Ebû Hanîfe'nin anlayışıyla uyumluluk göstermektedir. Bu da bir bakıma Mâtürîdî kelâmı açısından yapılan iman kritiğinin aynı zamanda Ebû Hanîfe'yle de mukayese edilmesi gerektiği sonucunu doğurmaktadır. Bununla beraber Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin iman nazariyesinin nasıl bir içerik değerine sahip olduğunu anlayabilmek için İmam Mâtürîdî'den itibaren bazı Mâtürîdî kelâmcılara göre analizlerde bulunmak gerekecektir.

Mâtürîdî kelâm düşüncesindeki genel kabule göre iman; en temelde kalbin tasdîkine dayanmaktadır.⁶⁶ Bu bakımdan iman, kalbin bir eylemi olarak görülmekte⁶⁷ ve imanın teşekkülünde dışarıdan herhangi bir mülceî veya mücbir durumun tesîrinden kurtulmuş olmaktadır. İman tanımlarında sıklıkla yer verilen dil ile ikrâr etme unsuru da önemsenmekle birlikte tek başına tasdîkin yerini alıp imanı oluşturmayacağı vurgulanmaktadır. Ebû Hanîfe'nin de imanın teşekkülü için kalbin tasdîkini zorunlu görmekle birlikte dilin ikrârını da önemseydiği anlaşılmaktadır. Ona göre tek başına kalbin tasdîk etmesi iman için yeterli olsaydı Kur'ân'da zikredilen Ehl-i Kitâbın tamamının mü'min sıfatına erişmesi gerekirdi ki olgu tam aksini ifade etmektedir. Bununla birlikte ikrârın iman için yeterli olduğu vurgulansaydı bu kez de münâfıklar mü'min sayılırdı.⁶⁸ Ebû Hanîfe bu nedenlerden dolayı imanı; mutlaka tasdîke dayalı, ma'rifeti dışlamayan, yakın bildiren, dilin ikrarıyla birlikte bütünüyle İslâm olarak görmektedir.⁶⁹ Yahyâ b. Ebî Bekr el-

⁶⁵ Ahmet Ak, "İmam-ı Azâm Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve İtikadî Görüşleri", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2016), 2; Hilmi Demir, *Ehli Sünnetin Kurucu Öznesi Ebû Hanîfe-Adil Toplumun Temelleri* (Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2021), 14.

⁶⁶ Recep Önal, "İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2015): 126.

⁶⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, neşr. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 3/312, 5/39-40; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, neşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi (Beyrut: Dâru's-Sadr, 2010), 475.

⁶⁸ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, "el-Fıkhü'l-ebsat", neşr. M. Zahid Kevserî, çev. Mustafa Öz, *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* (İstanbul: Nurdoğan Matbaası, 1981), 46; el-Münâfıkûn 63/1; Bakara 2/146.

⁶⁹ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, "el-Vasiyye", neşr. M. Zahid Kevserî, çev. Mustafa Öz, *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* (İstanbul: Nurdoğan Matbaası, 1981), 87; Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, "el-

Hanefî'nin kelâm anlayışında da imanı tanımlarken yapmış olduğu kalbin tasdîki vurgusuyla birlikte dilin ikrârını da önemseme hususu Hanefî-Mâtürîdî geleneğin önemli âlimleriyle uyum göstermektedir. Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin çalışması her ne kadar daha evvel de zikredildiği üzere bir ilmihâl kapsamında konuları irdelemiş olsa da temel yaklaşımlara sahip olunması bakımından selefleri, çağdaşları ve halefleriyle kayda değer bir benzerlik olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir.

İmam Mâtürîdî'nin de beslendiği zeminin Ebû Hanîfe'nin işaret ettiği fikrî düzlem olduğunu belirtmekle birlikte imanın ikrârı zorunlu olarak yapısında barındırmasını Ebû Hanîfe kadar öncelememiştir. Fakat her ikisi de iman eyleminin kalbin fiili olduğunu bir başka deyişle imanın mahallinin/yerinin kalp olduğuna dikkat çekmişlerdir.⁷⁰ İmanın tasdîk ve ikrârla birlikte yerinin kalp olduğu anlayışının Ebû Hanîfe'den sonra Mâtürîdî ve özellikle de Mâtürîdî kelâm geleneğine mensup bazı âlimler tarafından devam ettirildiği anlaşılmaktadır.⁷¹ Bu doğrultuda Ebü'l-Yüsr Pezdevî'nin imanı; kalbin itikâdı ve tasdîkinin yanında dilin ikrârıyla birlikte düşünmesi⁷², Ebu'l-Muîn Neseî'nin de kalbin tasdîkine dilin ikrârıyla eşlik eden tanımlamalarından⁷³ anlaşıldığına göre Ebû Hanîfe'den itibaren hicrî 6. asra kadar Mâtürîdî kelâmcılarda ufak nüanslar hariç iman tanımında birliktelik olduğu dikkat çekmektedir. Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin iman tanımında da mezkûr âlimlerle aynı unsurların önemi vurgulanmaktadır.

Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin ameli imana dâhil etmeyen tanımlamasından yola çıkarak yaptığı açıklamalar incelendiğinde Mâtürîdî kelâmında olduğu üzere amel imana dâhil edilmemektedir. Amelin iman kapsamında ele alınmaması meselesi de bir bakıma Ebû Hanîfe'ye dayanmaktadır. Bu doğrultuda gelişen anlayışta amelin imandan bağımsız ve imanın ön koşulu olmadığı vurgulanmaktadır. İman-amel ilişkisi özü itibariyle asıl ve fer'in takdîm ve te'hîri gibi de düşünülebilir. Bu doğrultuda ameller Kur'ân'da da iman kapsamında değerlendirilmemiştir.⁷⁴ İman-amel

Fıkhu'l-ekber", neşr. M. Zahid Kevserî, çev. Mustafa Öz, *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* (İstanbul: Nurdoğan Matbaası, 1981), 74.

⁷⁰ Ebû Hanîfe, "el-Fıkhu'l-ebzat", *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri*, 64; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1/38.

⁷¹ Hilmi Karaağaç, "Mâtürîdî Düşünce Sisteminde İman Anlayışı", *EKEV Akademi Dergisi* 15/49 (Güz 2011), 67 vd.

⁷² Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn-Ehli Sünnet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölcük (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1998), 209.

⁷³ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Neseî, *Bahru'l-kelem-Mâtürîdî Kelâmı*, thk. Yusuf Arıkaner (İstanbul: Endülüş Yayınları, 2019), 108 vd.

⁷⁴ Bakara 2/178; el-Ahzâb 33/41.

ilişkisi bakımından asıl ve fer' kapsamını en iyi açıklayan görüşlerden biri Ebû Hanîfe'ye aittir. Ona göre kişi namaz kıldığı, oruç tuttuğu veya haccettiği için mü'min olmuş değildir. Başka bir ifadeyle namaz kılan bir kişi, tek başına iman etmiş sayılmaz, lakin önce iman ettiği için mü'mine düşen gerekliliklerden dolayı namaz kılmakta, oruç tutmakta ve diğer ibadetleri yerine getirmektedir.⁷⁵ Bu bağlamda iman bütün ibadetlere ön koşul olduğu için asıl, ibadetler ise fer' konumunda yer almaktadır. Başka bir ifadeyle dine (İslâm'a) girmenin şartı ameller değil bilakis tasdiktir.⁷⁶ Ebû Hanîfe'nin de belirttiği üzere; borçlu olan bir kimsenin borcunu ödeyebilmesi için öncelikle borcunu kabul etmesi gerekmektedir. Aksine önce borcunu ödeyip ardından da borcum var deyip kabul etmesi ise boşa çıkmış bir eylem olacaktır. Burada kişinin borcunu kabullenmesi ödemesinden dolayı zorunlu olmamakta bilakis ödeme yapması borcunu kabul etmesinden kaynaklanmaktadır.⁷⁷ Ebû Hanîfe amelin imandan önce gelmediği meselesini köle-efendi ilişkisine telmihen başka bir örnekte daha ele almaktadır. Buna göre; bir kölenin efendisine hizmet etmesi, onun efendisinin kölesi olduğunu bilmesine dayanmaktadır. Aksi takdirde köle efendisine hizmet ettiği için kölesi olduğunu kabul etmiş değildir.⁷⁸ İmam Mâtürîdî de tıpkı Ebû Hanîfe gibi amelleri iman kapsamına dâhil etmemektedir. Ona göre de bir mü'min, amelleri terk etmekle iman dairesinden çıkmaz. Mâtürîdî amellerin iman etmenin bir ön şartı olmadığı bilincindedir. Bundan sebeptir ki iman olmaksızın yapılan amellerin geçersizliğini savunmuştur.⁷⁹ Ebu'l-Muîn en-Nesefî'nin iman anlayışında da amel imandan bir cüz kabul edilmemektedir. Buna göre ameller eğer imandan olsaydı, ilgili amelin yerine getirilmemesi durumunda iman eksikliği oluşacaktı ki iman herhangi bir eksikliği kabul etmemektedir.⁸⁰ Ebu'l-Muîn en-Nesefî'ye göre daha önce de belirtildiği üzere Allah Teâlâ da namazı dosdoğru kılmayı emrettiği kulların hali hazırda mü'min olduklarını belirtmektedir. Nesefî de bu hususu işaret ederken

⁷⁵ Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe, "el-Âlim ve'l-müteallim", neşr. M. Zahid Kevserî, çev. Mustafa Öz, *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* (İstanbul: Nurdoğan Matbaası, 1981), 17.

⁷⁶ Sönmez Kutlu, "Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmâm Mâtürîdî", *Dinî Araştırmalar* 5/15 (Ocak-Nisan 2003): 19.

⁷⁷ Ebû Hanîfe, "el-Âlim ve'l-müteallim", 17-18; Hasan Kurt, "İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Beş Eserinde İmanla İlişkili Temel Kavramlar", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2011): 98-99.

⁷⁸ Ebû Hanîfe, "el-Âlim ve'l-müteallim", 18.

⁷⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 4/240; Karağaç, "Mâtürîdî Düşünce Sisteminde İman Anlayışı", 69-70.

⁸⁰ Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî, *Tabıratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, neşr. H. Atay-Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), 2/407.

mü'minlerin namaz kılmalarından önce de iman ettiğinin altını çizmektedir. Ayrıca "Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman..." âyetinde olduğu gibi namaz kılmadan önce de onların mü'min olarak isimlendirildiğini ön plana çıkarmaktadır.⁸¹ Bununla birlikte Neseî, bir kulun duha vaktinden önce iman edip de öğle namazı girmeden ölmesi durumunda cennetlik olacağını düşünmektedir. Şayet amelin imandan bir cüz olduğu doğru olmuş olsaydı o kişi cennetlik olamazdı ki, henüz amel işleyemeden vefat etmiş oldu.⁸² Nureddîn es-Sâbûnî de amelin imandan bir cüz olmadığını düşünmektedir. Bu doğrultuda, Hz. Peygamber ve sahabîlerin imanının, namaz, oruç, hac ve zekât gibi ibadetlerin var olmasından da önce olduğunu ifade etmektedir. Ona göre de şayet amel imanın bir rûknü olmuş olsaydı, Hz. Peygamber ve arkadaşları da gerçekten mü'min kimseler olamazdı.⁸³ Buraya kadar zikredilen âlimlerin ameli imandan bir cüz olarak görmemeleri onların ameli önemsemedikleri anlamını taşımamalıdır. Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin de içlerinde olduğu Hanefî-Mâtürîdî geleneğinin ameller noktasında son derece teşvîk edici ve imana dâhil edilmese de yakîni pekiştiren, ilâhî hak kapsamında değerlendirilip şükürü ifâ eden⁸⁴ ve mü'mini diri tutan bir bakış açısı olarak devamlı surette vurgulandığı anlaşılmaktadır. Billhasa müellifimiz Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin eserinde görüşleriyle mukayese ettiğimiz âlimlerden farklı olarak eksik veya yanlış ameller bağlamında elfâz-ı küfür bahsi açtığı ve bu fasılda amele son derece mühim bir yer ayırdığı da dikkat çekmektedir.

İmanın bilgiyle olan irtibatı meselesi de tasdîk unsurunun anlaşılmasında önemli bir rol üstlenmektedir. Zira istidlâlî bilginin değeri ve kendisine erişilen süreç ile zorunlu bilgiler aynı kategoride değerlendirilmemektedir. Bundan dolayı imanın bizâtihî zorunlu bir bilgi alanına tekâbü'l etmediği öncelikli olarak ifade edilmelidir. Zira imanın kişide zorunlu olarak oluşmayacağı fakat tasdîkin varlığına duyulan ihtiyacın ise temâyül olarak bulunabileceği düşünülebilir. Bundan dolayı her doğan kimsenin imana erişmesi beklenmediği gibi Kur'ân'ın ana mesajında yer aldığı üzere imanın bir aksiyon olarak üzerinde durulması gereken yönü de mevcuttur. Mâtürîdî bu noktada bilgiyi ve bilgiye duyulan ihtiyacı ayrı ele almakla birlikte imanı da tasdîke götüren süreçte etkin kullanmaktadır. Bu

⁸¹ el-Mâide 5/6.

⁸² Ebü'l-Muîn en-Neseî, *Bahru'l-keîâm*, 110.

⁸³ Ebü Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr el-Buhârî es-Sâbûnî, *el-Kifâye fî'l-hidâye*, çev. Ramazan Biçer (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019). 269.

⁸⁴ Emine Ögük, "İmâm Mâtürîdî'nin Hak ve Hakikat Tasavvuru", *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/1 (Haziran 2020): 84.

doğrultuda ona göre bilgi tek başına iman olmadığı gibi yeterli de değildir. Çünkü imanı iman yapan özel unsur olan tasdik bilgi süreçlerinden beslenir. Bu da bir sonraki aşamada iman için bilginin önemini artırır. Burada kastedilen bilgi, zorunlu olarak oluşan ve inkârı mümkün olmayan kategorik değerinden ziyade destekleyici mâhiyete sahip olan ve imanın özü kabul edilen tasdik oluşmasına yönlendiren konumdadır.⁸⁵ Mâtürîdî ve onu takip eden kelâmcıların⁸⁶ imanı bilgi gibi gösteren anlayışlarında ana sebep imana giden sürecin bir nevî sevk edicisi olmasında yatmaktadır.⁸⁷ Aksi halde bilgi tek başına iman değildir. Çünkü imanın hakikatte mahiyetiyle bilginin mahiyetleri kesişim noktalarına rağmen ayrı iki süreçtir.

İmanın bilgiyle olan irtibatında dikkat çeken unsurlardan bir diğeri de taklîdin iman oluşturup oluşturmayacağı hususudur. Mâtürîdî'ye göre taklîd tek başına dinlerin veya mezheplerin doğruluğunun delili değildir.⁸⁸ Çünkü bir şeyin doğruluğunu taklit ederek kabul eden kişiyle yanlışlığını taklit ederek kabul eden kişi arasında yakîne ulaşamama noktasında hiçbir fark yoktur. Her iki durumda da kişi taklit ettiği kişi veya görüşün hem kaynağından hem de doğruluğundan emin olamayacaktır. Bu durumda yapılması gereken şey ise mevcut durumu imanın sıhhati bakımından kabul etmeyip bilgiyi imanın olgunlaşması sürecinde etkin kullanmaktır. Mâtürîdî de bu kapsamda mukallidin imanını kabul etmemektedir. Mukallid imanına temel olan tasdik kendi istidlâline değil bir başkasının yorum ve yöntemine dayandırmaktadır. Böylesi bir tasdik üzere kurulan iman kişiye bir fayda vermeyecektir. Mukallidin böylesi bir durumdan çıkmak için gayret göstermesi gerekmektedir. Bu doğrultuda akla ve öncüllerine değer vermesi, bilgiyi imana giden süreçlerde etkinleştirmesi ve en önemlisi de taklit ettiği kişinin de kendisinin yapması gereken akıl yürütme süreçlerinden başka bir şekilde bilgi elde edemeyeceği gerçeğini fark etmesi gerekmektedir.

Mâtürîdî kelâmında imanın akılla güçlü bir bağı bulunduğu tezi sıklıkla işlenmektedir. Bu kapsamda imanın bir kalp fiili olduğu vurgulanmakla birlikte kalbin yer yer akıl anlamında kullanılması buna işaret olarak gösterilmektedir. İmam Mâtürîdî'nin kalbi; akıl ve kavrayış yeteneği anlamında kullandığı anlaşılmaktadır.⁸⁹ Farklı âyetleri de te'vîl etmek suretiyle Mâtürîdî'nin düşüncesinde kalp, akıl yürütme ve tefakkuh

⁸⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 479.

⁸⁶ Neseî, *Tabsıratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 2/415.

⁸⁷ Karaağaç, "Mâtürîdî Düşünce Sisteminde İman Anlayışı", 69.

⁸⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 66.

⁸⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 10/391.

anlamlarına geldiği gibi⁹⁰ imanın özü sayılan tasdîkin de bir istidlâl süreci olduğu sonucuna varılabilir.⁹¹ Bununla birlikte imanın temel kaidesi olan Allah Teâlâ'nın varlığı ve birliğini tasdîk etmenin doğrudan vahiy olmaksızın da aklî istidlâller yoluyla erişilmesi gereken bir husus olduğu üzerinde durmaktadır. Bu doğrultuda ona göre, kişinin üzerine bir yüce yaratıcının varlığının ve birliğinin bilgisine erişmek vahiyden bağımsız olarak aklen vaciptir. Şayet Allah Teâlâ insanlara herhangi bir uyarıcı/peygamber göndermemiş olsaydı bile insanlar şâhid âlemden yola çıkarak yapacağı akıl yürütmeler sayesinde⁹² içinde bulunduğu düzlemin kendi başına var olamayacağını, ancak üstün ve kusursuz bir aklın böylesi bir âlemi var edebileceğini istidlâl yoluyla bilmelidir.⁹³ İnsan yetenekleri bakımından vahiyden bağımsız bir şekilde Allah Teâlâ'nın varlığına erişebilecek böylesi bir akılla mücehhezdir.⁹⁴ Allah Teâlâ'nın akılla bilinmesinin gerekliliği durumunda peygamber gönderilmesindeki hikmetin ne olabileceği sorusuna Mâtürîdî; peygamberin aklın karşısında, akli reddeden, aklın gücünü tahfîf eden ve aklın çıktıklarını işlevsiz gösteren bir yaklaşımı değil bilakis akla rehberlik eden bir nevî yardımcı şeklindeki konumu öne çıkarmaktadır. Bu bağlamda peygamber akla yardımcı olarak tefaddülen gönderilmektedir.⁹⁵ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin de bir kişiye teklîfin ilk sorumluluğunun akıl yürütmek (nazar) ve bu sayede yüce yaratıcıya ulaşmak olduğu vurgusu, ————— 465
geleneğiyle uyumlu olmakla birlikte peygamberlik makamının ontolojik statüsünü devre dışı bırakan veyahut otoritesini akıl karşısında tahfîf eden bir anlayışı yansıttığı düşünülmemelidir. O da diğer Hanefî-Mâtürîdî kelâmcılar gibi peygamberin getirdiği şer'î unsurların ancak haberle/nakille bilinebileceği ve hükmün değerini de aklın değil haberin koyması gerektiği fikrindedir.⁹⁶ Bu noktada bir vaz' edici konumundaki rehber olan

⁹⁰ Hasan Tanrıverdi-Samet Karahüseyin, *Mâtürîdî, Kādî Abdülcebbar ve İbn Rüşd'de Akıl-Vahiy İlişkisi* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2023), 91.

⁹¹ Hülya Alper, "İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi: Aklın Önceliği ve Vahyin Gerekliliği", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Ağustos 2010): 12.

⁹² Mahmut Ay, "Kelâm'da Akıl İman İlişkisi: Temel Teolojik Yaklaşımlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011): 55-56.

⁹³ Şaban Ali Düzgün, "Mâtürîdî'de Bireysel Ahlaki Otonomi", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (2018): 9.

⁹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/203; Karaağaç, "Mâtürîdî Düşünce Sisteminde İman Anlayışı", 77.

⁹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 3/389-390; Muhammet Aydın, "Mâtürîdî'nin Düşüncesinde Nübüvvetin Akli Temellendirilmesi", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/20 (2021): 604.

⁹⁶ Recep Önal, "Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelâm İlmî'ndeki Yeri", *Akademik İncelemeler Dergisi* 8/3 (2013): 350.

peygamberin varlığı Mâtürîdî'nin vecîz ifadesinde yer bulduğu üzere “akla yardımcı olma” anlayışına oturmaktadır. Bu noktada peygamber ile aklın, bir karşıtlığı veya mücadelesi söz konusu değildir. Çünkü bizâtihi peygamber de nübüvvetini icrâ ederken akıl yürütmelere başvurmuştur ve peygamberliğinin ana unsurlarından biri ise akıl sağlığının yerinde olmasıdır. Hanefî-Mâtürîdî kelâmında açık bir şekilde vurgulanan akıl ve iman ilişkisindeki boyut, ontolojisi farklı olan iki düzlemin uyumlu birlikteliği ve birbirlerine yardımcı olduğunu işaret etmektedir. Bilakis Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin de altını çizdiği üzere; akletme tek başına iman olarak görülmemekte, iman akla aykırı bir eylem olarak anlaşılmamakta ve bunların neticesinde imanın ancak aklın etkin kullanılarak bilgi süreçlerinin işletilmesiyle kemâle erişeceği fikri güçlü bir şekilde vurgulanmaktadır.

Sonuç

Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd* adlı eserini incelediğimiz bu çalışmada müellifin iman anlayışı örneklem olarak irdelendi. Zira eserdeki atıflardan ve başvurulan bazı kaynak eserlerden anlaşılmaktadır ki bu eser, Hanefî-Mâtürîdî düşünce havzasında şekillenmektedir. Bununla birlikte eserin bir ilmihâl biçiminde ve ilim talebelerine giriş kitabı mahiyetinde yazılmış olması da müellifin itikâdî tutumunu anlayabilmek adına önemlidir. Müellifin ve eserinin tarihlendirilmesi adına az sayıda ve oldukça karmaşık bilgilerden çıkan neticeye göre en erken hicrî 4. asra odaklanmak mümkündür.

466

Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin Hanefî-Mâtürîdî kelâm geleneğine dâhil edilebileceği savı, yalnızca kendi ifadelerine dayanmamaktadır. Aynı zamanda eserin tematik vurgusunu teşkil eden iman nazariyesi de yakından incelendi ki bu kapsamda yapılan mukayeselerde; Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin eserinde işlediği iman nazariyesinin, Ebû Hanîfe'den başlamak üzere Mâtürîdî, Nesef kelâmcıları ve Nûreddin es-Sâbûnî gibi h. 6. asra kadar gelmiş Mâtürîdî kelâmcılarının görüşleriyle bire bir uyumluluk gösterdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Hanefî-Mâtürîdî kelâmcılarla uyumlu bir şekilde elfâz-ı küfür bahsini işlerken gösterdiği ameli göz ardı etmeme hassasiyetiyle birlikte, ameli imana dâhil etmeyen ama son derece önemseyen yaklaşımı pekiştirdiği anlaşılmaktadır.

Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî ve *Muhtasar fî beyâni'l-i'tikâd* adlı eseri; Hanefî-Mâtürîdî kelâm geleneğinin üzerinde durulması gerektiğini düşündüğümüz ve kelâmî görüşleriyle geleneğin içindeki katkılarının da incelenmesi gerektiğine inandığımız bir konumda yer almaktadır.

Kaynakça

- Ak, Ahmet. "İmam-ı Azâm Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve İtikadî Görüşleri". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2016): 1-28.
- Alper, Hülya. "İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi: Aklın Önceliği ve Vahyin Gerekliliği". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Ağustos 2010): 7-29.
- Ay, Mahmut. "Kelam'da Akıl İman İlişkisi: Temel Teolojik Yaklaşımlar". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011): 49-68.
- Aydın, Muhammet. "Mâtürîdî'nin Düşüncesinde Nübüvvetin Aklî Temellendirilmesi". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/20 (2021): 592-614.
- Bernard, Marie. "Le Muhtasar fî bayân al-î'tiqâd", Fransızca Giriş. *Annales Islamologiques* 18 (1982), 1-33.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur*. Leiden: E. J. Brill, 1942.
- Çeker, Huzeyfe. "Hanefî Tabakatlarının Yazma Nüshaları". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/2 (Aralık/December 2018), 83-119.
- Demir, Hilmi. *Ehli Sünnetin Kurucu Öznese Ebû Hanîfe-Adil Toplumun Temelleri*. Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2021.
- Düzgün, Şaban Ali. "Mâtürîdî'de Bireysel Ahlaki Otonomi". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (2018): 1-10.
- Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit. "el-Fıkhü'l-ebîsât". neşr. M. Zahid Kevserî, çev. Mustafa Öz. *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri*. İstanbul: Nurdoğan Matbaası, 1981.
- Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit. "el-Vasiyye". neşr. M. Zahid Kevserî, çev. Mustafa Öz. *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri*. İstanbul: Nurdoğan Matbaası, 1981.
- Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit. "el-Âlim ve'l-müteallim". neşr. M. Zahid Kevserî, çev. Mustafa Öz. *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri*. İstanbul: Nurdoğan Matbaası, 1981.
- Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit. "el-Fıkhü'l-ekber". neşr. M. Zahid Kevserî, çev. Mustafa Öz. *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri*. İstanbul: Nurdoğan Matbaası, 1981.
- Ebû Seleme es-Semerkindî. *Cümelü usûli'd-dîn-Mâtürîdîliğin Temel İnanç*

- İlkeleri.* çev. A. Saim Kılavuz. haz. Ulvi Murat Kılavuz. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- İbn Kâdî Şühbe, Ebu's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekir b. Ahmed ed-Dimaşkî. "Mukaddime", *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*. nşr. Hâfız Abdülâlîm Hân, 4 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifi'l-Osmâniyye Matbaası, 1979, 1: 21.
- İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kasım b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısırî. *Tacü't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye*. Bağdat: y.y., 1962.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Josef Van Ess. *Ungenüztzte texte zur Karrâmîya*. Heidelberg: Universitat Heidelberg, 1980.
- Karaağaç, Hilmi. "Mâtürîdî Düşünce Sisteminde İman Anlayışı". *EKEV Akademi Dergisi* 15/49 (Güz 2011): 65-80.
- Kefevî, Mahmûd b. Süleyman. *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhibi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*. thk. Saffet Köse - Murat Şimşek - Hasan Özer - Huzeyfe Çeker - Güneş Öztürk. 4 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 468 2017.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdulkadir b. Muhammed. *el-Cevâhirul-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Huluv. Cezire: Hicr, 2. Basım, 1993.
- Kurt, Hasan. "İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin Beş Eserinde İmanla İlişkili Temel Kavramlar". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2011): 89-118.
- Kutlu, Sönmez. "Bilinmeyen Yönleriyle Türk Din Bilgini: İmâm Mâtürîdî". *Dinî Araştırmalar* 5/15 (Ocak-Nisan 2003): 5-28.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. neşr. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî. *Kitâbü't-Tevhîd*. neşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. Beyrut: Dâru's-Sadr, 2010.

◆ Hanefî İlmihâlinde Mâtürîdî Kelâmı: Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin *Muhtasar fî beyânî'l-î'tikâd*'ı Bağlamında İman Nazariyesi

Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Tabısratü'l-edille fî usûli'd-dîn*. neşr. H. Atay-Şaban Ali Düzgün. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.

Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Kitâbü't-Temhîd li kavâidî't-tevhîd-Tevhidin Esasları*. çev. Hülya Alper. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Bahru'l-keâm-Mâtürîdî Kelâmı*. thk. Yusuf Arıkaner. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.

Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl el-Hanefî. *Kitâbü'r-red alâ ehl-i'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle*. neşr. Seyit Bahçivan. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013.

Nesefî, Ebû Hafı Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî. *el-Akâidü'n-Nesefî-Ehl-i Sünnet Akaidi (Nesefî Akidesi Şerhi)*. çev. Mustafa Kasadar. İstanbul: Ravza Yayınları, 2020.

Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl el-Hanefî. *Kitâbü'r-red alâ ehl-i'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle-Bid'at Ehli ve Sapkın Fırkalara Reddiye*. çev. Züleyha Birinci, thk. Seyit Bahçivan. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2022.

Öğük, Emine. "İmâm Mâtürîdî'nin Hak ve Hakikat Tasavvuru". *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/1 (Haziran 2020): 72-98.

Önal, Recep. "Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelâm İlmi'ndeki Yeri". *Akademik İncelemeler Dergisi* 8/3 (2013): 325-360.

Önal, Recep. "İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2015): 121-146.

Özarslan, Selim. *Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri*. Ankara: DİB Yayınları, 2010.

Pezdevî, Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm. *Usûlü'd-dîn-Ehli Sünnet Akaidi*. çev. Şerafeddin Gölçük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1998.

Rozen, Victor Romanovich. *Remarques sur les manuscrits orientaux de la collection Marsigli à Bologne, suivies de la liste complète des manuscrits arabes de la meme collection*. Roma: Università di Bologna, 1885, 163-395.

Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr el-Buhârî. *el-Bidâye fî usûli'd-dîn-Mâtürîdîyye Akaidi*. neşr. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.

- Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr el-Buhârî. *el-Kifâye fi'l-hidâye*. çev. Ramazan Biçer. Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.
- Saymerî, Ebû 'Abdillâh el-Hüseyin b. 'Ali b. Muhammed. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*. nşr. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî. Beyrut: 'Âlemü'l-kütüb, 1985.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des Arabischen schrifttums*. Leiden: E. J. Brill, 1967 vs.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Cüz'ün fihi turuku 'talebü'l-ilmî farızatün alâ külli müslim'*. nşr. Ali Hasen Ali Abdülhamîd. Amman: Dâru Ammâr, 1408/1988.
- Şık, İsmail. "Necmeddin Tarsusî'nin 'Urcûze fi Vefeyâtı'l-A'yân Min Mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân' Adlı Eseri: Tedkik, Çeviri ve Değerlendirme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2017): 39-60.
- Tanrıverdi, Hasan- Karahüseyin, Samet. *Mâtürîdî, Kādî Abdülcebbâr ve İbn Rüşd'de Akıl-Vahiy İlişkisi*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2023.
- Taşcı, Özcan. "Ungenüztte Texte Zur Karrâmîya/Kerrâmiyye'ye Ait/Kullanılmayan Metinler", *Journal of Islamic Research* 3/30 (2019), 495-499.
- Teber, Ömer Faruk- Akgün, Ahmet Tunahan. "İmam Mâtürîdî ve Maturidilik Hakkında Bibliyografya". *E-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2019): 688-847.
- Yahyâ b. Ebî Bekr el-Hanefî. "Muhtasar fi beyânî'l-i'tikâd". thk. Marie Bernard. *Annales Islamologiques* 18 (1982), 1-33.